

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/17/5-7>

Maarifə Nuh qızı Manafova

Mingəçevir Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
manafov49@mail.ru

DİLÇİLİYİMİZİN BÖYÜK NAILİYYƏTİ – “ÜMUMTÜRK DİLLƏRİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN QARŞILIQLI İNTEQRASIYASI” KİTABI

Xülasə

Azərbaycan dilçiliyində dialekt və şivələrin müxtəlif sahələrinə dair qiymətli monoqrafiyalar yazılmış, dialektoloji atlaslar və lüğətlər tərtib edilmişdir. Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibi uzun əsrlərin məhsulu olduğundan burada Azərbaycan xalqının keçmiş olduğu dövrləri əks etdirən sözlərə təsadüf edirik. Türk dillərinin bəzi əlamətləri və innovasiya faktı kimi sonralar meydana çıxmış bir sıra xüsusiyyətlər məhəlli dialektlərin əlamətləri kimi müəyyənləşmişdir.

Ümumtürk dilləri fonetikasının müqayisəli tədqiqi onların ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını, bu dillərin hər birinin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmağa qiymətli faktlar verir. Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası məsələlərinin tədqiqində professor Mahirə Hüseynovanın xidmətlərini böyükdür.

Açar sözlər: dilçilik, türk dilləri, dialekt, ədəbi dil, şivə

Maarifa Nuh Manafova

Mingachevir State University
Ph.D. in philology
manafov49@mail.ru

The great achievement of our linguistics - The book "Mutual integration of the dialects and symmetrics of all Turkish languages"

Abstract

Valuable monographs on various areas of dialects and dialects have been written in Azerbaijani linguistics, dialectological atlases and dictionaries have been compiled. Since the vocabulary of our dialects and dialects is the product of many centuries, here we come across words that reflect the times of the past of the Azerbaijani people. Some features of Turkic languages and a number of features that appeared later, such as the fact of innovation, have been identified as signs of local dialects.

The comparative study of the phonetics of all Turkic languages provides valuable facts to reveal their common developmental patterns, the similarities and differences of each of these languages. Professor Mahira Huseynova's services in researching the issues of mutual integration of dialects and dialects of all Turkic languages are great.

Keywords: linguistics, Turkic languages, dialect, ordinary language, dialect

Giriş

2022-ci ildə Azərbaycan Respublikasında elm, texnika, memarlıq və ədəbiyyat üzrə Dövlət Mükafatlarına təqdim edilmiş işlər arasında Mahirə Hüseynovanın (Elm sahəsində) “Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası” kitabı da var. Əsəri Dövlət Mükafatına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti təqdim etmişdir.

Qohum türk dillərinin dialekt və şivələrinin müqayisəli aspektdə tədqiq edilməsi dilçilik elminin prioritet sahələrindən biridir. Bu sahədə Azərbaycan dilçiliyində xeyli iş görülmüş, dialekt və şivələrin müxtəlif sahələrinə dair qiymətli monoqrafiyalar yazılmış, dialektoloji atlaslar və lüğətlər tərtib edilmişdir. Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası

məsələlərinin tədqiqində professor Mahirə Hüseynovanın xidmətləri böyükdür. Tanınmış türkoloq türk dillərinin dialektlər sistemini yorulmadan araşdırmış, ortak dialektoloji vahidləri və onların areallarını müqayisəli şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb etmişdir.

Mahirə Hüseynovanın tədqiqatlarında türk dillərinin dialekt bölünməsinə, türk xalqlarının tarixi və inkişaf mərhələlərinin təsnifatına yeni elmi baxışla rastlaşırıq (Məmmədli, 2022: 11).

Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrində saitlərin fonematik xüsusiyyətlərinin, samitlərin variantlarının qohum türk dillərində müqayisəli tədqiqi aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir. Tədqiqatçı göstərir ki, dialekt və şivələrin fonetikasi türkcələrin ədəbi dilləri ilə müqayisədə oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir. Ümumtürk dilləri fonetikasının müqayisəli tədqiqi onların ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını, bu dillərin hər birinin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmağa qiymətli faktlar verir.

Türk dillərinin fonetik quruluşunu araşdıran tədqiqatçı əksər türk dillərində 8 saitin, ə saiti olan dillərdə 9 saitin, özbək dilində 6 saitin olduğunu göstərir və qeyd edir ki, türk dillərinin dəfələrlə ayrılması, birləşməsi nəticəsində hər bir türk dilinin fonetik quruluşunda fərdi cəhətlər yaranmağa başlamışdır (2).

M.Hüseynova göstərir ki, türkcələrin ədəbi dilləri inkişaf etdikcə ayrı-ayrı dil vahidlərinin dialekt həddində müəyyənləşməsi prosesi genişlənmişdir və bu baxımdan morfoloji kateqoriyalar da istisna deyildir. Dilin başqa yaruslarında olduğu kimi, morfoloji quruluşunda da ayrı-ayrı elementlər (morfoloji əlamətlər) dialekt faktı kimi işlənmişdir. Məhəlli dialektlərin formalaşmasında ekstralingvistik amillər mühüm rol oynamışdır. Müxtəlif inzibati bölgələr, təbii-coğrafi sədlər ayrı-ayrı dil vahidlərinin məhdud ərazilərdə işlənməsi üçün şərait yaratmışdır. Qədim türk dillərinin bəzi əlamətləri və innovasiya faktı kimi sonralar meydana çıxmış bir sıra xüsusiyyətlər məhəlli dialektlərin əlamətləri kimi müəyyənləşmişdir. Ədəbi dil normalarının sabitləşməsi isə ayrı-ayrı qrammatik əlamətlərin dialektal təbiətini daha aydın göstərir (Əzizov, 2016: 168).

Hal kateqoriyasının morfoloji göstəricilərinin türk dillərinin dialekt və şivələrinə inteqrasiyasını qeyd edən tədqiqatçı alim ümumtürk dillərində ismin hallarının müxtəlif terminlərlə adlandırılmasını göstərir: *Adlıq, Yiyəlik, Yönlük, Təsirlik, Yerlik, Çıxışlıq* (Azərbaycan türkcəsində); *İlgi, Yükləmə, Yaklaşma, Bulunma, Uzaklaşma* (Başqırd, Qazax, Qırğız və b. türkcələrdə). Türk dillərində ismin hal kateqoriyası ilə əlaqədar başlıca xüsusiyyətlər bu və ya digər hal şəkilsinin müxtəlif variantlarda işlənməsində müşahidə edilir. Hal kateqoriyasının əksər morfoloji göstəriciləri ümumtürk dillərinə və ya dialektlərinə qarşılıqlı şəkildə, özü də müxtəlif dövrlərdə inteqrasiya olunmuşdur (Hüseynova, 2020: 367).

Tədqiqatçı türk dilləri dialektlərinin morfoloji cəhətlərinin geniş bir aspektdə öyrənilməsinə ciddi ehtiyac olduğunu göstərmiş və türk dilləri dialektlərində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətlərinin; *-lar-lər* morfeminin; əvəzlilərin (əsasən işarə və qayıdış əvəzlilərinin); zərflərin; məsdər, feili bağlama, feili sifət şəkilsilərinin ümumtürk dillərinin dialektlərinə qarşılıqlı inteqrasiyasının spesifik cəhətlərini müqayisəli planda araşdırmışdır.

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibi uzun əsrlərin məhsulu olduğundan burada Azərbaycan xalqının keçmiş olduğu dövrləri əks etdirən sözlərə təsadüf edirik (Şirəliyev, 2008: 318). M.Hüseynova xüsusi olaraq vurğulayır ki, bugünkü türk xalqlarının ədəbi dillərinin və ya dialektlərinin və eyni zamanda, onların tarixi-etnik-genetik köklərinin dərinədən öyrənilməsində saysız-hesabsız leksik vahidlər də mühüm rola malikdirlər və ümumtürk dillərinin leksik bazasına söykənməklə qohum dillərin dialekt və şivələrində müşahidə olunan inteqrasiya hallarını üzə çıxarmaq mümkündür. Müxtəlif peşələrlə bağlı leksik vahidlərin yaranma və formalaşma tarixi türk dillərində olduqca qədimdir. Müasir türk dillərinin dialektlərində bu qəbildən olan leksik vahidlərin bəziləri arxaıqlaşmış, bəziləri fonetik cəhətdən formasını dəyişmiş, bəziləri isə qədim mənasını qoruyub saxlamışdır (6).

Professor M.Hüseynova həm oğuz, həm də qıpcaq qrupu türk dillərinin dialektlərində işlənən müxtəlif peşələrlə bağlı leksikanın müəyyən cəhətlərini izləmiş, şivələrdə mühafizə olunan bəzi sözləri təhlil süzğəcindən keçirməklə dilçiliyimiz üçün maraqlı nəticələr əldə etmişdir. *Daraq, məs (dabansız yüngül ayaqqabı), biz, balaq, börk, uruğ, tirə...* belə sözlərdəndir (7).

Tədqiqatçı alim göstərir ki, *daraq* sözü türk xalqlarında xalçaçılıq peşəsi ilə bağlıdır (yun *daramaq* işlərində tətbiq olunur) və *daraq* sözü əksər türk xalqlarının həm ədəbi dilində, həm də dialektlərində işlək vəziyyətdədir. Bu söz qırğız, qazax, tatar, başqırd, qaraçay-balkar, yakut və s. dillərdə “t” ilə işlənir: *daraq/tarak*. *Daraq/tarak* sözü ümumtürk mənşəlidir. Mahmud Kaşğarının lüğətində *tarğat* (*tarğak, taradi, taraldi, daradı*) sözləri də məlum semantikada işlənmişdir (Kazımov, 2012: 232-233). Azərbaycan dilinin Şuşa şivəsində işlənən *daraxçı* (*daraq qayıran sənətkar*) sözünün əsasında da *darax* leksik vahidi dayanır. Bu söz Şuşa, Ağdam, Biləsuvar, Daşkəsən şivələrində onomastik vahid kimi çıxış edir, müxtəlif mənalar bildirir. Məsələn, Şuşa şivəsində: 1) *Darax* - Bəzi quşların başında yelpincə oxşar kəkil – *Şanapipiyin darağı tousunkuna oxşuyur*; 2) *Darax*- qəlsəmə- *Balığın darağı qırılrsa, zəhərri olar*; 3) *Darax* - əl və ayaqlarda pəncə sümükləri - *Bu sümüklər əl deyil, əyax daraxlarıdır*.

Bütün bunlardan əlavə, *daramax* sözü Gürcüstanın Dmanisi, Marneuli şivələrində feil kimi işlənir və *baş yumaq* mənasını bildirir. Gəncə və Tovuz şivələrində də bu söz işlənir və *ağacın budaqlarını kəsmək, qırmaq* anlamını ifadə edir (Hüseynova, 2020: 488).

Biz - Bu, tikişçilik peşəsində istifadə edilən alət adını bildirir. Azərbaycan dilinin Şamaxı dialektində, Kürdəmir, və Tərtər şivələrində *bizdəmək* sözü işlənir ki, bu leksik vahidin əsasında *biz* sözü dayanır: *-Onu bizdəməsən iş görəsi döy* (Şamaxı).

Tikiş aləti anlamında bu söz Türkiyə, Azərbaycan, başqırd, qazax, tatar, türkmən türkcəsində *biz*, özbək və uйğur türkcəsində isə *bigiz, begiz* formalarında işlənir. Qırğız türkcəsində bu söz *şibege* şəklindədir. Altay-balkar, noqay dillərində bu söz *bigiz* formasında və *deşmək, kəsmək, doğramaq* mənalarında işlənir (Kazımov, 2012: 225).

Nəticə

Tədqiqatçı haqlı olaraq bu nəticəyə gəlir ki, bəşəriyyət tarixində ilk dəfə olaraq müxtəlif peşələri kəşf edən türklər olmuş, türk xalqları bu peşələrə və bu peşələrdə istifadə olunan alət və vasitələrə uyğun olaraq müxtəlif adlar vermiş və bu adlar minillikləri adlayaraq və eyni zamanda türk dillərinə və dialektlərinə inteqrasiya edilərək çağdaş dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışlar. Bütün bu leksik vahidlərin türk dillərinin dialektlərindəki struktur-semantik, leksik-semantik əlamətlərini öyrənməklə türk xalqlarının bir-birlərinə dil və etnoqrafik baxımdan nə qədər yaxın olduğunu aşkara çıxarmaq mümkündür. Beləliklə, professor Mahirə Hüseynovanın “Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası” kitabı ilə tanışlıqdan sonra çəkinmədən demək olar ki, bu kitab müstəqillik dövrü dilçiliyimizin böyük nailiyyətidir və Dövlət Mükafatı almağa tam layiqdir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli, N. (2022). Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin öyrənilməsinə dəyərli töhfə. Bakı, “Xalq qəzeti”, 11 s.
2. <https://manera.az/index.php?newsid=14129>
3. Əzizov, E. (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 348 s.
4. Hüseynova, M. (2020). Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 600 s.
5. Şirəliyev, M. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 416 s.
6. <https://www.muallim.edu.az/print.php?id=20706>
7. https://www.academia.edu/38306136/Az%C9%99rbaycan_dili_dialektl%C9%99rind%C9%99_v%C9%99_t%C3%BCrk_dilind%C9%99_i%C5%9F%C9%99n%C9%99n_ortaq_s%C3%B6zl%C9%99r_docx
8. Kazımov, İ. (2012). Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 315 s.

Göndərilib: 01.09.2022

Qəbul edilib: 16.11.2022